

Tóth Árpád: Önszerveződő polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban

/A múlt ösvényén/ L' Harmattan, Budapest, 2005. 295 oldal

Úttörő munkára vállalkozott Tóth Árpád, amikor a reformkori Pest egyesületeinek társadalomtörténeti feldolgozásába kezdett. Jóllehet, az egyesületkutatás ma már Magyarországon is több évtizedes hagyománnyal rendelkezik, eddig alig akad példa valamely település egyesülettörténetének átfogó, monografikus feldolgozására. Ennél is fontosabb azonban az a módszertani, szemléletbeli újszerűség, amellyel a szerző a témához közelít.

Az 1980-as években, a társadalomtörténeti szempontú egyesületkutatások kezdetén – nem függetlenül a kor politikai hangulatától – az egyesületekre mint a modern polgári demokrácia, az individualizálódás és a polgári emancipáció első intézményeire tekintettek. A korai kutatások koncepciója szerint az egyesületek az állami intézményeket, vagy az állam intézményesültségének hiányait voltak hivatva pótolni, a nyilvánosság olyan speciális formái voltak, amelyek segítségével lehetővé vált a törvényhozást befolyásolni képes közvélemény megteremtése. A rendszerváltáskori kutatások ezek mellett és felett az egyesületekben a polgári átalakulás a hordozóit, miniatürizált demokráciákat láttak.¹

Ez a megközelítésmód a magyarországi egyesületkutatást ahhoz a német tradícióhoz közelítette, amelynek egyik alapját Habermas nyilvánosság elméletben találjuk meg. A 18. század végén a reprezentatív nyilvánossággal jellemzett feudális államok felbomlását követően megszülető polgári társadalmakban állam és társadalom, ezek intézményei szétváltnak – mondja Habermas. E folyamat során az állam és a (civil) társadalom közé beékelődik a *polgári nyilvánosság*, legalábbis a liberális kapitalizmus rendszereiben. A polgári nyilvánosság a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világa, s mint ilyen, a felsőbbség ellenképe. A polgári nyilvánosság az állampolgárok kritikai, okoskodó, felvilágosító eszmecseréi során megfogalmazott érdekeit közvetíti a politikai rendszer felé. Az erre épülő egyesülettörténeti megközelítés, amely intézmények egymáshoz való viszonyaiban, állami funkciók és társadalmi jogok alakulásában, a születő polgárság emancipációs törekvéseinek lépéseiben gondolkodott, egyébként is könnyebben talált helyet a hazai történetírásban, amelyben inkább az állam, vagy az állam és a társadalom kapcsolata, semmint a mindennapi élet, a viselkedés-, és mentalitás történeti alakulásának vizsgálata kapott nagyobb hangsúlyt. Az egyesületeket a modern polgári demokrácia „kísérleti terepeként” vizsgáló kutatások azonban hamarosan

¹ Az itt említett szempontokra lásd például: Brunda Gusztáv: Az egyesületek mint a nyilvánosság csírái. *Palócföld* 1988. (22.) 3. 40–45, Gerő András: Az iparfejlesztés kérdése a reformellenzék érvrendszerében. In: Uő: *Magyar polgárosodás*. Budapest, Atlantisz, 1993. 19–57; Pajkossy Gábor: *Polgári átalakulás és nyilvánosság a magyar reformkorban*. Előadások a Történettudományi Intézetben 14. Budapest, 1991.

számos olyan kérdést vetettek fel, amelyek egy új kutatási koncepció megfogalmazását sürgették.

A magyarországi egyesületkutatás egyik első átfogó, több szempontú vizsgálatát Bősze Sándor végezte el Somogy megye dualizmuskori egyesületeinek elemzésével.² Az elsők között hívta fel a figyelmet arra, hogy a 19. századi társadalmi átalakulás átfogó, nagyléptékű, eseménytörténeti szintű vizsgálata mellett az önkéntes egyesületi élet kutatása fontos adalékokkal szolgálhat a változás módjának és hatásának megértése szempontjából. Ezért a kutatások feladataként jelölte meg az egyesületek vonzaskörzetének felvázolását; az egyesületek tisztikarának és tagságának vizsgálatát; annak elemzését, hogy kik vettek részt ténylegesen az egyesület munkájában, illetve annak feltérképezését, hogy egy-egy társadalmi csoport vagy réteg jellemzően milyen egyesülettípusban tevékenykedett. Ez a fajta leíró egyesülettörténeti megközelítést kapott új impulzust akkor, amikor Tóth Árpád, első tanulmányaitól kezdve az angol egyesületkutatási tradíciót igyekezett meghonosítani a magyar kutatásban.³

Abból az alapvető megfigyelésből kiindulva, hogy az egyesületalakítás jellemzően városi jelenség, az angliai egyesületkutatás a várostörténeti kutatásokkal szorosan összefonódva fejlődik. A városi élet és a szociabilitás mindenkor kapcsolata egyfelől abban áll, hogy a városokban rendezett vásárok és ünnepek nagy távolságból is tömegeket vonzottak, s az ilyen sokadalmak még a kisebb városokat is a hír- és információcsere fontos központjaivá tették. A pezsgő városok, tudatában saját fontosságuknak, lakóikban sajátos, városi identitást hívtak életre, amit a szervezett társasélet tovább erősített, így a társasélet egyszerre a városok közötti versengés egyik fő területe lett.⁴ Másfelől, az egyesületek maguk is több dimenzióban fejtettek ki hatást a városi társadalomra. Ahogy Peter Clark, az egyik legismertebb angol egyesületkutató fogalmaz, az egyesületek vizsgálata azért fontos, mert ezek „szolgálhattak az új eszmék, új értékek, a társadalmi csoportképződés új formái, és a nemzeti, a regionális és a lokális identitás hordozóiként”.⁵ E kulturális-társadalmi viszonyok elemzése tehát az, ami az angol koncepcióban az intézmények egymáshoz való viszonyainak elemzése helyébe lép.

² Bősze Sándor: A Somogy megyei egyesületek története a dualizmus idején – az 1867–1918 között alakult Somogy megyei egyesületek katasztere. In: *Somogy megye múltjából.* (16.) 1985. 401–483; Uő.: Egyesületek Somogyban a dualizmus idején. In: *Somogy megye múltjából.* (17.) 1986. 303–321; Uő.: Egyesülettípusok a dualizmuskori Somogyban. In: *Somogy megye múltjából.* (18.) 1987. 221–227; Uő.: A dualizmuskori egyesületek kutatásának kérdéseire. *Győri tanulmányok.* (14–15.) 1994. 147–163; Uő.: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában.* Kaposvár, 1997.

³ Tóth Árpád: A társadalmi szerveződés rendi és polgári normái. *FONS* 1998. (4.) 411–479; Uő.: Önszerveződés és önszerveződés. Temetkezési és betegsegélyező egyletek a reformkori Pesten. *Korall* 2001. (5–6.) 49–71.

⁴ Corfield, Penelope J.: Szociabilitás és kisvárosok a 18. századi Angliában. In: Gyáni G. (szerk.): *A modern város történeti dilemmái.* Csokonai, Debrecen, 1995. 1–13.

⁵ Clark, Peter: *British Clubs and Societies 1580–1800. The Origins of an Associational World.* Oxford University Press. Oxford, 2000. ix.

Saját kutatását hangsúlyozottan az angol tradícióhoz kapcsolva, Tóth Árpád is a városi identitás, a szociális-, és a tág értelemben vett kulturális viszonyok alakulását helyezte könyve középpontjába. „Dolgozatom fő törekvése e hatások [mármint a város és az egyesületek közötti kölcsönhatások – K.ZS] konkrét mechanizmusainak és eredményeinek bemutatása. Az ennek kapcsán felvetődő kérdések közül előjáróban csupán két általános szempontot emelek ki: részben az egyesületek *tényleges társadalmi jelentőségét*, és súlyát (ez igen nehezen operacionálízálható és mérhető), illetve azt, hogy *a társadalom különféle csoportjai közül melyek és milyen módon vettek részt az egyletek tevékenységében*” – írja könyve bevezetőjében. (9.) Ezzel tehát arra vállalkozott, hogy megpróbálja felbecsülni az egyesületek szerepét a megelőző évtizedek rendi berendezkedésének bomlásában-bontásában, az urbanizálódó város fejlődésében és az azzal együtt járó problémák (a szegénység és a betegek számának növekedése, a sokszínű felekezeti és nemzetiségi összetételű, változatos tradíciójú lakosság-összetétel, az új társadalmi, kulturális eszmék, szokások megjelenése) kezelésében.

Mielőtt azonban a könyv részletes bemutatásába kezdenék, még egy problémára kell kitérni, amellyel minden egyesületekkel foglalkozó kutató szemben találja magát, s melyre Tóth Árpád szintén egyedi, eddig nem alkalmazott megoldással állt elő: ez pedig az *egyesület* definíciója. E problémát – és különféle megoldási kísérleteit – illetően *Az egyesület-történeti kutatás tapasztalatai* című fejezet harmadik alfejezete bőszeges felvilágosítást ad. Miután a korabeli jog – az egyesületi tevékenység mindenkor szabályozója – nem rendelkezett határozott egyesület-definícióval, a szerző azt a megoldást választotta, hogy a reformkori egyesületek kutatásának lehetséges forrásait bemutatva, azzal párhuzamosan e források egymástól eltérő egyesület felfogásait is megvizsgálja, s ezek alapján alkot saját definíciót. A hivatalos statisztikák, a korabeli lexikonok és városismertetőik, az egykorú röpirat-irodalom és sajtó, valamint maguk az egyesületek által létrehozott különféle szövegek szóhasználatának vizsgálata alapján bár arra jutott, hogy a kortársak nem rendelkeztek egyértelmű definícióval az egyesületekre vonatkozóan, segítségükkel mégis ki tudott emelni hat olyan fontos aspektust (közhasznúság; magánszemélyekből álló tagság; önkéntesség; anyagi áldozat; intézményesült szövetkezés; a hatóság által felügyelt, de nem hatósági intézmény) melyekkel – többé-kevésbé – körülhatárolhatta a könyve tárgyát jelentő szervezeteket. Többé-kevésbé: hiszen a könyv különböző fejezeteiben újra és újra felmerül a definíció problémája, illetve bekerülnek a vizsgálatba olyan szervezetek is, melyek egy-egy ponton nem felelnek meg e meghatározásnak.

Az egyesületkutatás történetét és problémáit ismertető fejezet után hat nagy – az egyesületek típusai szerint tagolt – egység következik. Az egyes típusokba a „közhasznúságot” különböző értelmekben felvállaló szervezetek kerültek, így – a könyv szerkezetét követve – előbb a szegények megsegítésére, majd a tagok kölcsönös segélynyújtására, a társasélet előmozdítására, a kultúra és a tudás terjesztésére, illetve a valamely gazdasági ág érdekeinek szolgálatára szerveződött egyesületeket bemutató fejezetek következnek. Utolsóként kerülnek sorra az

izraelita egyletek. A szerző meglátása szerint „a pesti egyletek történetét tárgyaló dolgozat aligha zárhatná szerkezeti egységeinek sorát mással, mint a pesti zsidók szervezeteivel” (207.), mindazonáltal ő is elismeri, hogy – épp a könyv szerkezeti felépítésének alapelvét tekintve – e típus rendhagyó. Míg a többi fejezetben a tevékenység, itt a tagság miatt lehet egyesületi „típusról” beszélni, miközben egyébként az izraelita hitközséghez kötődő egyesületek tevékenysége nagyrészt ugyanazt a skálát fedte le, mint a keresztény szervezeteké. Ráadásul, ahogyan azt a könyv többi fejezete mutatja, az egyesületek igen fontos szerepet játszottak a pesti zsidóság – e hagyományos értelemben rendeken kívüli csoport –, vagy legalábbis egyes képviselői társadalmi integrációjában (például a jótékony egyesületek, a Kereskedői Casino vagy a művészeti egyesületek).

Az így egymás mellé kerülő fejezetek sem terjedelmükben, sem az elemzés mélységét tekintve nem egységesek. Nem arról van azonban szó, hogy Tóth nem végzett alapos munkát. Az ismertetett definíció alapján a könyv tárgyát jelentő 32 egyesület történetére vonatkozó források, illetve az azokról készült korábbi feldolgozások más és más lehetőséget nyújtottak, illetve különböző mértékben jelentettek segítséget a monográfia szerzője számára. A könyv a legteljesebb, legkidolgozottabb és legtöbb új forrásra építő fejezettel indul, s a továbbiakban mind többször – már csak az elsődleges források hiánya miatt is – másodlagos forrásokra és korábbi feldolgozásokra épít. Ez az egyébként teljesen elfogadható megfontolás viszont könnyen jár azzal a következménnyel, hogy a kezdeti felfo-
kozott olvasói lelkesedés a könyv végéhez közeledve némileg megcsappan.⁶

Maradva azonban inkább a könyv erényeinél – annál is inkább, mert több kifogásolni valót nem is találtam –, a továbbiakban azt emelem ki, hogy milyen újdonságokat hozhat az egyesületeket a városi identitás képzésben és a mentalitások formálódásában játszott szerepük alapján vizsgáló kutatási módszer olyan – mára hagyományossá vált – kérdések kutatásában, mint például a rendi társadalom „bomlása”, a városi polgárság története vagy a modern szociális, tudományos, kulturális intézményrendszer kialakulása.

Az egyesületek társadalmi szerkezetre gyakorolt hatásával kapcsolatban természetesen nehéz általános érvényű megállapítást megfogalmazni. Bizonyos egyesületek, miközben egyfelől leképezték a hagyományos társadalmi elrendeződéseket, ugyanakkor képesek voltak arra is, hogy segítsék és elősegítsék egy sok szempontból új társadalmi mintázat kialakítását. E szempontból példaértékű a Pesti Jótékony Nőegylet történetének vizsgálata, mely a társadalmi rend megváltozásának folyamata mögötti kulturális, mentalitásbeli átalakulást segít meglátni. Az egyletben egyszerre voltak tagok a pesti társadalom különféle rétegeinek képviselői: nemesek, polgárok és honoráciorok, akik hagyományosan, magától értetődően élesen megkülönböztették egymástól magukat. Itt azonban a „kéz-

⁶ S ha már az olvasó kedvét rontó apróságokról van szó, a kiadó sem véletlen: a szép köntösbe bújtatott, jó gondozású szövegbe – pontosabban a *Gazdasági egyesületek* fejezet fejlécébe – egy nagy baki mégis csak becsúszott (e szerint ugyanis a fejezet második felében iparegyesületek helyett, a(z) „paregyesületből” kinőtt szervezetekről olvashatnánk).

műves- és főúrfeleségek azonos egyesületben és kiadványok azonos oldalán (sőt betűrendben!)” szerepeltek együtt! (80.) Tóth azonban figyelmeztet arra is, hogy nem minden egyenlőség, ami annak látszik, vagy legalábbis, hogy a rendiesség jóval áttételesebb formában továbbra is érvényesült. A Pesti Jótékony Nőegylet szervezete úgy épült fel, hogy az egyes „felügyelt” kerületek élére két-két választmányi tagot, egy nemesi és egy polgári rendből valót választottak: ők voltak azok, akik munkálkodó tagok munkáját irányították. Ez egyfelől polgár és nemes mellérendelt viszonyát, egyenjogúságát teremtette meg. Minthogy azonban a munkálkodó tagok között is számos arisztokrata volt, a páros (egy nemes – egy polgár) elrendezés lehetővé tette, hogy adott esetben egy nemesi származású munkálkodó tagnak mége egy nem-nemes, hanem egy másik nemesasszony utasítását kelljen végrehajtania.

A segélyegyletek tagjainak társadalmi-foglalkozási összetétele még az előbbiekénél is színesebb képet mutat: szegény kézműves mestertől az özvegyasszonyig, királyi tisztviselőtől a házmesterig és az ékszerészig a kis- és középpolgári réteg minden tagja megtalálható bennük. Ezek az egyesületek egyfelől szintén a korábbi rendi választóvonalak felszámolásáról, másrészt a modern városi tömeg-társadalom születéséről tanúskodnak. A sokszínű, és egyre népesebb betelepülő tömeg számára ezek az egyesületek a városi társadalomba való integrálódás fontos eszközei voltak. Ez nem azt jelenti, hogy az egyesületi tagság zökkenőmentes belépést biztosított volna a városi társadalomba, azt azonban igen, hogy az újonnan jövők egy egyesületbe bekerülve nagyobb esélyt szereztek kapcsolatok és támogatás szerzésére és kiaknázására.

Egy magasabb társadalmi szinten hasonló kapcsolati tőkét jelentett a Pesti Casino a polgári (legfőképp kereskedő, nagykereskedő, orvos, gyógyszerész) származású tagjai számára. E tagok közül néhányan a választott polgárság tagjai közé is bejutottak, ez azonban többnyire csak több évvel a kaszinói felvétel után sikerült. „Vagyis előbb fogadta be őket az úri társaság, mint hogy a város régi polgárságának intézményes elitjébe bekerültek.” (150.)

Egy általánosabb szinten érdemes azt is megfigyelni, hogy voltak a városi társadalomnak olyan csoportjai, amelyek felülreprezentáltak mutatkoztak az egyesületi életben. Ez a főnemesekből (Széchenyi és Kossuth helyett Tóth inkább Károlyi Györgyöt és feleségét emeli ki), Pest megyei birtokos családokból, értelmiségiekből, sőt ügyvédekből és kereskedőkből álló csoport volt az, amelyik felismerte az egyesületek szerepét és jelentőségét a közügyek intézésében, alakításában. Felekezeti tekintetben Tóth az evangélikusok – városi lakosságon belüli arányukhoz képest mért – felülreprezentáltságát állapította meg: legfőképp a jótékony és szegénygondozási egyesületekben,⁷ az izraeliták egyesületi szerepléséről pedig az integráció kapcsán már volt szó. Ebben az értelemben – érvel a szerző – talán érdemes a hagyományos (társadalmi státuszhoz, intézményi pozícióhoz,

⁷ Az evangélikus felekezet egyesületi- és kapcsolati hálójának elemzését tekintve nem lehet említés nélkül hagyni azt a briliáns forrásvizsgálatot, ahogyan a szerző a pesti evangélikus templom ülésrendjére vonatkozó tervezet elemzi. (84.)

foglalkozáshoz köthető) elitfogalom újragondolása, vagy legalábbis eltöprengeni a városi környezet és életmód alakításban hatékonyan résztvevő „organikus” elit (10.) mibenlétén (mely láthatóan inkább a közös érdeklődés és eszmék, semmint a társadalmi helyzetből fakadó ismérvek szerint szerveződik).

A közügyek és a helyi társadalom mellett az egyesületeknek különös szerep jutott a kultúra, a tudomány és a gazdaság egyes ágainak szervezésében is. Különösen a vizsgált korszak második felében, az 1830-as évektől egy sor kulturális és tudományos társaság született. A kultúrát szűkebb értelemben tekintő művészeti vagy művészetpártoló egyleteken túl végső soron – némileg kilépve a könyv szerkezetének szemléletéből – ide tartoznak a kulturált, civilizált, pallérozott („polgári”) viselkedést terjesztő testedző- és sportegyesületek is. Annál is inkább így van ez, mert ahogyan a tagösszetétel – eddig nem használt forrásokon alapuló – elemzése megmutatta, bár voltak klasszikus társasegyletek (a Pesti- és a Pesti Kereskedői Casino), „a pesti polgárság nagy része így is társasegylet nélkül maradt.” (160.) A vidéken ez időben már nagy számban felállított (polgári) olvasóegyletek és társalgási körök a pesti egyleti palettáról teljesen hiányoztak.⁸ A Pesti Polgári Lövészegylet vagy a Pesti Nemzeti Vívóiskola részben talán ezt a hiányt is hivatott volt pótolni. A kulturális, tudományos és gazdasági egyletek egyfelől segítették e területek professzionalizálódását, másfelől – s ennyiben az egyesületek kutatása ismét a 19. századi társadalmi-történeti folyamatok leírására használt fogalmaink újragondolására ösztönöz – lehetőséget teremtettek a megnövekedett életnívó által gerjesztett ún. „fogyasztási forradalom” (*consumer revolution*)⁹ kibontakozáshoz, vagyis sokszínű és változatos teret biztosítottak a városi lakosság szabadidejének igényes eltöltéséhez, az újdonságok iránti megnövekedett vágy és érdeklődés kielégítéséhez. Ezek az egyesületek a városi identitás alakítása szempontjából is újdonságot jelentettek. Vonzották és szórakoztatták a vidéki elitet, divatossá és vonzóvá tették a várost. Sok esetben ráadásul a Pesten székelő egyesület az országos hálózat központja is volt, mely így nem csak a város, hanem a születő főváros gazdagításához is hozzájárult.

Hosszan írhatnék még azokról a témákról, amelyekhez a könyv érdemben hozzászól: az egyesületek történetének lényegre törő ismertetéséről, az általuk megoldani kívánt szociális problémák és felvállalt kulturális célok átfogó felrajzolásáról és olyan apró, de a város fejlődése szempontjából jelentős mozzanatok bemutatásáról, mint amilyen például az egyesületek szerepvállalása a középítkezésekben, a városi tér alakításában, vagy a nők társadalmi szereplésének megteremtésében. Úgy gondolom azonban, ennyi is elegendő ahhoz, hogy bizonyítsa: a várostörténeti keretbe helyezett egyesülettörténet mindkét félnek büszkeségére válhat.

Kiss Zsuzsanna

⁸ Nem csak Pesten, de Budán sem voltak ilyen egyletek – eltekintve az 1844-ben alapított Budai olvasó-egylettől (lásd Vargha Gyula (szerk.) *Magyarország egyesületei és társulatai 1878-ban*. Hivatalos Statisztikai Közlemények. XLII. Budapest, 1880).

⁹ Clark 2000: 6.